

Розділ I

До 75-річчя

Інституту історії

України НАН України

Валентина Матях

Дослідження українського історичного процесу раннього нового часу в Інституті історії України НАН України (90-ті роки ХХ — перша декада ХХІ ст.)

В пропонованій розвідці зроблено спробу узагальнити науковий доробок вчених Інституту історії України НАН України протягом 90-х років ХХ — початку ХХІ ст. в царині дослідження українського історичного процесу раннього нового часу.

Ключові слова: український історичний процес, ранній новий час, Інститут історії України НАНУ, сучасна українська історіографія, навістика.

В предлагаемой студии предпринято попытку систематизировать научные достижения ученых Института истории Украины НАН Украины в течение 90-х годов ХХ — начала ХХІ вв. в области исследования украинского исторического процесса раннего нового времени.

Ключевые слова: украинский исторический процесс, раннее новое время, Институт истории Украины НАНУ, современная украинская историография, новистика.

In paper have been investigated works of historians of Institute of History of Ukraine of National Academy of Science of Ukraine in 90-s of 20th century — the first decade of 21th century. The author analyzed Ukrainian historical process of Early Modern Time.

Key words: Ukrainian historical process, Early Modern Time, Institute of History of Ukraine of National Academy of Science of Ukraine, current Ukrainian Historiography, novistyka.

Процеси, якими обумовлювався поступ української історичної науки на зламі ХХ–ХХІ ст. (наприкінці 80-х років в Україні, по суті, відбувся перехід до становлення сучасної (новітньої) української історіографії), навряд чи можна оцінювати однозначно. В цілому історіографічна ситуація цього часу (принаймні, за зовнішніми ознаками) виявилася вельми подібною до тієї, яка спостерігалася на етапі кінця ХІХ — перших десятиліть ХХ ст. Інтенсивне накопичення конкретно-історичних знань так

само супроводжувалося вливанням в національний історіографічний простір найрізноманітніших теорій, що не могло не викликати певної методологічної розгубленості вчених; розширення проблемного поля наукових студіювань відбувалося одночасно із згортанням деяких усталених на попередніх історіографічних відрізках наукових напрямів; започаткування сучасних наукових шкіл відбувалося фактично паралельно з посиленням аматорських тенденцій, основним чинником чого стала масова переорієнтація на більш ранні періоди української історії викладацьких кадрів суспільствознавчих кафедр, особливо фахівців у галузі історії комуністичної партії; збільшення кількості годин на викладання історії в навчальних закладах, охоплення історичними курсами слухачів технічних, медичних, аграрних спеціальностей водночас не гарантувало якості отримуваних молоддю знань. Подібні тенденції змусили науковців все частіше говорити про чергову кризу історичної науки¹. Ситуація загострювалася тим, що, по суті, для найширшого українського загалу ознайомлення з власною історією протягом не одного десятиліття здебільшого обмежувалося лише тими дозованими вкрапленнями в загальноросійський історичний процес, що дозволялися офіційними навчальними програмами. Отже, український національний історичний проект на момент проголошення державної незалежності мав вельми деформований як в концептуальному, так і подієвому форматі вигляд.

Залишаючи осторонь дискусійність цього питання, наголосимо, що, починаючи з середини 80-х рр., під дією цілої низки суб'єктивних і об'єктивних факторів, українська історична наука, переживши складний кризовий стан кількадесятилітнього існування в жорстких світоглядних та ідеологічних координатах, якими детермінувалися, всупереч об'єктивності внутрішньої логіки, не лише цілі напрями наукових пошуків, а й наперед визначалися їх результати, нарешті отримала можливість вступити на той еволюційний шлях, що відкривав перспективу перетворення її на повноцінну складову європейського історіографічного процесу, підпорядкованого насамперед внутрішнім законами і викликам.

В принципі ті труднощі та проблеми, з якими зіштовхнулися з початком перебудовчої доби та після розпаду радянської політичної системи українські науковці, виявилися характерними для більшості національних історіографій не лише пострадянського, а й загалом постсоціалістичного простору. Прорив ізольованості від світового історіографічного потоку як першочергове завдання висував на порядок денний засвоєння накопиченого за цей час в історичній думці практичного та теоретичного досвіду, творчого адаптування для власних потреб апробованих роками та випрацювання нових методик, збагачення дослідницького інструментарію. Все це доводилося робити інтенсивними методами в надзвичайно стислі терміни. Однак при цьому довелося зіштовхнутися з тим, що запозичуваний ззовні досвід не завжди мав у собі конструктивне навантаження. Можливо, що чи не найбільшою мірою це стосувалося т. зв. постмодерністського виклику, сутність якого полягала в перенесенні центру тяжіння з пізнання історичних реалій на історичний наратив та

висловленні недовіри до історичного факту як основи наукового дослідження².

Характерно, що постмодерністська парадигмальна складова почала виявлятися в українському історіографічному просторі практично одночасно з розгортанням гострої критики її концептуальних положень представниками різних наукових течій в різних національних історіографіях³, фактично не справивши якогось помітного впливу на вітчизняних істориків-традиціоналістів, репрезентованих переважно академічною новістичною школою.

Відмова від т. зв. формаційного редукціонізму та доведеного до обструкції на радянському просторі методу матеріалістичного розуміння історії⁴ натомість визначила поступовий перехід вчених Інституту історії України на позиції пошуково-креативної науки, характерними для якої можна вважати, за спостереженням деяких сучасних дослідників, «нові ідеї, здатні перетворити існуючі наукові стереотипи у нові понятійні системи, що не тільки дозволяють вийти на рівень формування єдиної картини світу, але й по-новому трактувати вже існуючу інформацію»⁵.

З одного боку, тривала штучна перерваність тяглості у формуванні проблемного поля ранньоновістичних досліджень та відступ від напрацьованих на початок 30-х років інтерпретаційних моделей, без сумніву, не могли не обумовити деякого тимчасового повернення сучасного українського академічного вченого до методологічних засад ХІХ — початку ХХ ст., що не могло не наразити його на критичні зауваження з боку певного кола колег. З іншого ж — накопичений в попередній традиції запас знань та значний фактичний матеріал, що наприкінці 80-х, а особливо протягом першої половини 90-х років повернувся у вітчизняний евристичний простір через активне перевидання історіографічної та археографічної спадщини а також більшу доступність до архівних фондів, значно скоротив процес адаптації наукового потенціалу Інституту до нових історіографічних умов, а водночас забезпечив надійну фільтрацію того масового інородного імплантату, що почав різними шляхами привноситися в інтелектуальну сферу пострадянської України.

До честі вчених, що спеціалізуються в дослідженні українського раннього нового часу, слід зазначити, що вони не встали на шлях некритичного впровадження у свою пошукову практику імпортованого методологічного ширпотребу, встояли перед спокусою синергетичного або лінгвістичного повороту та інших подібних модернізаційних теорій, залишившись на позиціях вірності базовим принципам історичного дослідження. Водночас представники сучасної академічної новістичної школи, особливо в її молодшому поколінні, модернізувавши, відповідно до потреб часу, традиційний позитивістський підхід до прочитання історичного джерела, вже на середину 90-х років перейшли до створення багаторівневої моделі національного історичного процесу на етапі раннього нового часу, базованої на сучасних методологічних інноваціях в розробці таких напрямів, як політична, соціальна, економічна, інтелектуальна історія, історія ментальностей тощо. Отже, як відзначають сучасні науковці, на кінець ХХ ст. українська історична наука вже становила «єдиний інтелек-

туальний простір, що містить доробок дореволюційної академічної науки в Україні, досвід радянської історичної науки, внесок українських істориків в діаспорі, а також дослідження західних науковців на ділянці української історії»⁶.

Відповідаючи Марку фон Гагену, який у 1995 р. піддав сумніву доцільність відродження в новітній українській історіографії національної парадигми, З. Когут, зокрема, зазначив: «Можливо, це правда, що українська історіографія 90-х прийняла деякі національні міти, зокрема, в окремих випадках український “націоналістичний канон” ... Але це й не дивно для наукової дисципліни, яка має 70-річну традицію догматичного повторення мітів. З іншого боку, це також результат природного повернення до традицій дореволюційної української історіографії і, часом, надто великого прагнення до відродження цих традицій»⁷. Водночас перед українськими науковцями відкривалася перспектива узгодження цих традицій з методологічним набутком світової історичної думки, що в поєднанні з відкриттям можливостей вільного доступу до джерел та розширення репрезентативного діапазону проблемного поля створювало сприятливу атмосферу для переосмислення й відтворення у всій його складності й багатогранності національного історичного процесу, в якому саме український ранній новий час, з огляду на доленосні для утвердження української нації події та процеси, що в ту добу відбувалися, виявився (як це вже відзначалося) найбільш заміфологізованим в попередній історіографічній практиці.

Потреба в демифологізації важливих, з погляду їх цивілізаційного значення, історичних епох і явищ підсилювалася тим фактором, що інтеграція української історичної науки в єдиний історіографічний простір вже не була питанням більш-менш віддаленої перспективи, а виступила реалією сьогодення. Звідси завдання, які постали перед вітчизняними істориками, полягали не лише у подоланні негативних наслідків більш ніж півстолітнього розриву в національній історіографічній традиції (зазначимо: на початок ХХІ ст. ситуація з цим фактично вирівнялася), а й у тому, щоб представити кілька тисячоліть української історії невід’ємною частиною спільної історії континенту, на порозі створення якої сьогодні стоїть європейська наукова співдружність⁸.

По-перше, наприкінці ХХ ст. історична наука в Україні постала перед необхідністю детальної й всебічної реконструкції власного історичного минулого (більшістю європейських національних історіографій цей шлях виявився вже благополучно пройденим, як, до речі, й шлях тотального опрацювання наявної джерельної бази) в усій його багатогранності й причинно-наслідковій взаємопов’язаності процесів політичних, культурно-духовних, господарських, соціальних, з усіма їх локальними особливостями та закономірностями загальноєвропейського характеру. По-друге, український дослідник при препаруванні власного конкретно-історичного матеріалу мав виходити не лише із здобутків і традицій вітчизняної наукової практики, а й взяти на озброєння весь теоретичний та методологічний арсенал і дослідницький інструментарій, напрацьований за останній час міжнародним науковим інтелектом. Отже, йшлося про назрілу очевидність «кардинальних змін у самому стилі мислення історика,

засобах систематизації та інтерпретації історіографічного матеріалу, в системі категорій і понять, якими оперує історична наука»⁹.

Останнє інтелектуальне зрушення, яке датується в історіографії 1989–1992 рр. і полягає у відмові (насамперед на пострадянському просторі) від марксистської концепції інтерпретування світового історичного процесу, безпосередньо торкнулося й українського історичного середовища. «Наукове прочитання історії України, — стверджують сучасні історики, — ... полягає насамперед у переоцінці історіографічних здобутків, запереченні тих, які не витримали перевірки часом або ж були мертвонародженими, та водночас підтвердженні та реабілітації тих, які доводили своє право на існування»¹⁰. Помітним кроком на цьому шляху став вихід на поліграфічній базі Інституту історії України НАН України невеликої брошури двох провідних фахівців в галузі української політичної історії раннього нового часу В.А. Смолія та В.С. Степанкова¹¹. Її поява, по суті, змінила ситуацію в українській історіографії щодо висвітлення цілого аспекту проблем національного історичного процесу раннього нового часу. Своєю працею авторам вдалося не лише наочно довести готовність української історичної думки до конструктивного всебічного відтворення на рівні світових методологічних стандартів складних і суперечливих процесів політичної складової національної історії кінця XVI–XVIII ст., державотворення в козацькій Україні, а й повністю витіснити з українського історіографічного простору рудименти радянського варіанту марксизму (на кшталт ідеологічної доктрини) щодо трактування багатьох важливих аспектів минулого нації.

Запропонована нова концепція історії Національно-визвольної війни українського народу не лише звільнила українську історіографію від нав'язаного їй у 50–80-х роках минулого століття стереотипу щодо оцінки сутності та основного змісту політичних подій в Україні середини XVII ст. Спираючись на історіографічний доробок не однієї генерації науковців та критичне переосмислення корпусу документальних матеріалів, її автори аргументовано довели, що масовий національно-визвольний рух, яким виявилися охоплені українські землі з кінця 40-х до середини 70-х років XVII ст., не можна зводити до спрощеної схеми «загальнонародної боротьби за возз'єднання України з Росією, оскільки він започаткував нову епоху в боротьбі народу за незалежність і створення самостійної держави»¹². Відповідно безпідставно говорити про завершеність цієї боротьби у 1654 р., оскільки «підписання договору з Москвою не було для Б. Хмельницького та його уряду самоціллю, кінцевим результатом довготривалої, жорстокої боротьби з Річчю Посполитою»¹³. Відповідно січнево-березневі події 1654 р. можуть оцінюватися лише як заключна фаза одного із етапів першого (січень 1648 — липень 1657 рр.) періоду Національно-визвольної війни, на якому відбувався «активний пошук українським урядом шляхів виходу з фатальної геополітичної ситуації»¹⁴, що склалася навколо України у 1652–1653 рр.

Викладені на сторінках праці основні положення вчені дещо згодом трансформували в концепцію Української національної революції XVII ст.¹⁵, згідно

з якою запропонували вважати верхню межею боротьби за незалежнення Української держави 1676 рік, а саме: час завершення кількарічного процесу «руйнування державних інституцій у Правобережній Україні»¹⁶. Разом з тим, автори висловлювали переконання, що хоча в результаті революційної боротьби українському народу і не вдалося у XVII ст. створити незалежну державу «в етнічних межах України», частина такого національного державного утворення «у формі Лівобережного гетьманства на правах автономії проіснувала в складі Росії» до початку XVIII ст., а сформована вже на першому етапі революції національна державна ідея «стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність»¹⁷, «потужним імпульсом для розвитку zdeформованої і придушеної національної самосвідомості українського суспільства, позбавленого своєї держави»¹⁸.

Повернувшись до проблеми Української національної революції у 2009 р., вчені, відступивши від подієвого, лінійного викладу, представили читацькому загалу горизонтальні зрізи революційних подій середини — другої половини XVII ст., підняли низку теоретичних проблем, пов'язаних з понятійним апаратом, хронологічними межами, сутнісною характеристикою цього епохального явища в українській історії раннього нового часу; спробували вписати цей національний феномен в загальноєвропейську революційну ситуацію XVI–XVIII ст.¹⁹

Поява на початку 90-х років концепції, що дозволяла трактувати національно-визвольну боротьбу як національну революцію, стала можливою завдяки творчому переосмисленню досягнень наукової спадщини попередніх генерацій істориків, а також розширенню інформаційного поля шляхом відкриття більш вільного доступу до надбань світової історичної думки та фондів закордонних архівосховищ. Не викликавши гострих дискусій та обговорень в науковому середовищі²⁰, як на те сподівалися її автори, концепція, тим не менше, спрямувала у відповідне русло академічну розробку цілого комплексу новітньої проблематики та відкрила перспективу для створення нової інтерпретаційної моделі українського історичного процесу раннього нового часу.

Помітне розширення сфери творчих інтересів науковців позитивно позначилося на формуванні науково-дослідних планів Інституту. Зокрема, вже з середини 80-х років чільне місце у них відводиться розробці проблем етнонаціонального розвитку та еволюції станової структури українського середньовічного та ранньомодерного суспільства; державотворчих процесів в Україні на зламі середньовіччя та нового часу; історії української культури у другій половині XVII–XVIII ст.; еволюції політичної культури та ментальних засад суспільної свідомості у XIV–XVIII ст.

Підсумком проведеної науково-дослідної роботи стала підготовка ґрунтовної колективної монографії «Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії», яка побачила світ 1990 р. у видавництві «Наукова думка». В цілому за 1986–1990-ті роки співробітниками Інституту було опубліковано понад 100 наукових праць, серед них монографії В.Й. Борисенка «Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій поло-

вині XVII ст.» (К., 1986), О.І. Гуржія «Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.» (К., 1986), Румянцевой В.А. «Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма» (К., 1986), П.М. Саса «Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в.» (К., 1989); О.В. Тодійчук «Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских» (К., 1989) та ін.

Після тривалої перерви зусиллями вчених Інституту фактично було повернуто в українську історіографію жанр історичної біографії, наслідком чого стала поява монографії М.Ф. Котляра та В.А. Смолія «История в жизнеописаниях» (К., 1990), на сторінках якої було відтворено життєписи понад 20 визначних особистостей української історії кінця V–XIX ст. (у 1994 р. її розширений варіант видано українською мовою). В наступні роки ця тема була продовжена працями «Володарі гетьманської булави» (К., 1994, 1995); чотирма колективними збірниками «Історія України в особах» (К., 1993, 1996, 1997, 2000), останній із яких повністю присвячений політичним, релігійним і культурним діячам козацької доби; двома випусками нарисів «Полководці Війська Запорозького»; серією біографічних статей в історичній періодиці тощо.

Значним внеском в історіографію стала реконструкція В.А. Смолієм та В.С. Степанковим соціально-політичного портрета однієї із найвизначніших постатей української ранньомодерної історії — гетьмана Богдана Хмельницького²¹. Без сумніву, монографія, що витримала не одне видання (останній, значно розширений і доопрацьований її варіант, вийшов друком у 2009 р. у видавництві «Темпора»), стала помітним явищем в новітній українській біографістиці. Постать українського гетьмана постає на її сторінках в усіх іпостасях своєї небуденності — як людини, державотворця, політичного діяча, дипломата, полководця. Основні віхи його життя документально запротоковані. Динамічно, на широкому історичному тлі, розкриваються формування його характеру, становлення і зміни світоглядних орієнтирів, механізми вироблення ним підвалин своєї політичної програми. Широке й багатоаспектне історичне полотно, побудоване навколо життєпису однієї людини, відтворене цими вченими і в їхній іншій монографічній праці «Петро Дорошенко: Політичний портрет» (К., 2011), в епіцентр якої поставлено яскраву і трагічну долю непересічного борця за українську незалежність, якого не змогли зрозуміти та підтримати його сучасники.

У XXI ст. історична біографістика поповнилася також портретами Петра Конашевича-Сагайдачного²², Івана Скоропадського²³. Створюються малоформатні праці, присвячені Павлу Полуботку²⁴, Петру Дорошенку²⁵, Пилипу Орлику²⁶. Вчені Інституту беруть активну участь у формуванні меморіального альманаху «Видатні діячі України минулих століть» (К., 2001) тощо.

Отже, на початок 90-х років, коли суспільно-політичні події на європейських теренах радянської імперії виявилися доленосними для української історичної науки, в Інституті історії накопичився вже достатній досвід для того, щоб на прикладах минулого підготувати громадянський загал до розуміння внутрішньої логіки закономірностей подій, що відбувалися, довести тяглість і

пояснити сучасникам механізми національного державотворчого процесу. Так, з 1991 р. науковцями установи було розпочато роботу над науково-дослідною темою «Становлення та історична еволюція Української держави (до кінця XVIII ст.)». В ході її розробки основна увага сконцентрована на дослідженні конкретно-історичних форм українського ранньомодерного державотворення, становлення та історичної еволюції національного державного організму в його певних політико-юридичних модифікаціях, з'ясуванні комплексу суспільно-політичних, ідеологічних, правових, адміністративно-територіальних, економічних і воєнних чинників, які визначали політичну форму влади і зумовлювали національну специфіку державних структур управління та інших інституцій.

Головним результатом напрацювань істориків у царині українського державотворення стало утвердження в якості історіографічно визнаного факту існування на етнічних українських теренах за козацької доби національної ранньомодерної держави у формі Гетьманату з полковим адміністративно-політичним устроєм та заснованою на республіканських традиціях Запорожжя системою організації влади. Як слідство з цього — в пріоритети наукового студіювання виводилося з'ясування ролі російського (поряд з польським, кримсько-турецьким, шведським тощо) фактора в українському державотворчому процесі на зламі середньовіччя і нового часу. Основні результати проведення таких досліджень відбилися на сторінках монографічних видань «Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення» (К., 1993) В.А. Смолія та В.С. Степанкова, «Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: Територіальні межі та населення» (К., 1992), «Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.)» (К., 1994) та «Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: Кордони, населення, право» (К., 1996) О.І. Гуржія. В контексті дослідження державотворчих процесів в працях В.В. Панашенко, В.М. Горобця та Т.В. Чухліба було проаналізовано засади політичного устрою українських земель²⁷. У 1995–1998 рр. також побачили світ монографії В.М. Горобця «Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I» (К., 1998) та «Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659)» (К., 1998); А.О. Гурбика «Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворище, село, сябринна спілка)» (К., 1998) та «Аграрна реформа в Україні XVI ст.» (К., 1997); В.В. Панашенко «Соціальна еліта Гетьманщини» (К., 1995) та інші.

Взята в якості об'єкта дослідження на 1995–1998 рр. тема: «Політична культура та проблеми ментальності українського суспільства XIV–XVIII ст.» включала ряд підтем, присвячених таким вузловим питанням, як діалектика соціального і національного у визвольних рухах в Україні XVII–XVIII ст.; міжнародні політичні зв'язки Гетьманщини та Запорожжя в кінці XVII — першій половині XVIII ст., політична орієнтація соціальної еліти; сутнісні прояви та ментальні орієнтації історичної свідомості та політичної культури українського суспільства кінця XVI–XVIII ст.; вплив українсько-російських

відносин на розвиток політичної культури Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст. тощо.

У процесі ведення науково-пошукових робіт вчені намагалися не лише дослідити конкретно-історичні форми еволюції політичної культури та національного менталітету за доби пізнього середньовіччя — раннього нового часу, але й з'ясувати комплекс суспільно-політичних, ідеологічних, правових, економічних і військових чинників, які справляли визначальний вплив на їх сутнісні характеристики, накреслити перспективи дослідження цієї важливої проблематики. На основі опрацювання значної джерельної бази науковцям відділу вдалося поглибити або вперше у вітчизняній історіографії звернутися до розв'язання багатьох важливих аспектів, що стосувалися політико-культурних та ментальних вимірів існування української спільноти, показати їх взаємозв'язок та взаємовплив з вимірами соціальними, економічними, політичними.

Першою працею монографічного формату в проблематиці, пов'язаній із вивченням свідомісно-ментальної сфери, стало дослідження В.А. Смолія, присвячене досить нетрадиційній для 80-х років минулого століття проблемі — соціальній свідомості учасників народних рухів на Україні у другій половині XVII–XVIII ст.²⁸ Звичайно, як і попередні розробки вченого, ця праця виконувалася ще у межах панівної тоді парадигми, що не могло не накласти на неї свого відбитку. Разом з тим, підняти й розкрити задекларовану проблему навряд чи було б можливо лише в традиціях позитивістського історіописання, без залучення і творчого осмислення напрацьованих світовою історичною думкою нових методологічних підходів до дослідження духовних і психологічних констант, з'ясування думок і прагнень, оцінок сучасності представниками різних соціальних страт українського ранньомодерного суспільства.

Через деякий час накопичений досвід дослідження свідомісних аспектів дозволив вченому звернутися до іншої важливої наукової проблеми. 1997 р. разом із В.С. Степанковим вони випустили монографію, присвячену українській державній ідеї та її еволюції протягом другої половини XVII–XVIII ст.²⁹ З її появою українська історіографія, по суті, збагатилася новою концепцією українського державотворчого процесу раннього нового часу. Вченим вперше вдалося не лише визначити та комплексно висвітлити основні етапи зародження та розвитку в політичній культурі України ідеї державотворення, а й показати її місце в політичній свідомості нації, виявити механізми її практичної реалізації.

Щільно пов'язаною з ментально-свідомісним виміром культурно-духовного життя українського соціуму та його політичною культурою є проблема формування української нації. Першими на доцільність пошуку витоків націотворення в Україні на рубежі XVII–XVIII ст. звернули увагу В.А. Смолій та О.І. Гуржій³⁰. Пізніше порушені аспекти знайшли висвітлення у ґрунтовній колективній праці «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності і національної свідомості» (К., 2001). Теоретичні засади формування в ранньомодерну добу української нації пору-

шив у своїй фундаментальній за глибиною поставлених проблем та насиченістю історіографічної та джерельної бази монографії П.М. Сас³¹.

Як важливі складові зародження цього процесу він виділив українську та руську самосвідомість, історичну пам'ять та руську віру, зародження ранньомодерної національної ідеї, боротьбу за конфесійну свободу православних тощо. Наголошуючи на природності застосування «фільтру національного» в процесі самоідентифікації українців як окремішньої спільноти, вчений наголосив на тому, що «перспективний дослідницький пошук у цьому напрямі слід проводити приблизно від середини XVI до середини XVIII ст., тобто у час постання, зокрема, двох уній на теренах Центрально-Східної Європи — політичної Люблінської 1569 р., наслідком якої було об'єднання більшості українських земель у складі Корони Польської, а також церковної Берестейської 1596 р., що призвела до розколу православної церкви та загострення конфесійної боротьби в українському суспільстві»³².

В контексті розробки українського державотворення та Національної революції в Україні вчені установи організували і провели на високому науковому рівні міжнародні конференції, присвячені 400-річчю від дня народження фундатора Української козацької держави гетьмана Богдана Хмельницького (жовтень 1995 р.) та 350-й річниці початку Української національної революції середини XVII ст. (травень 1998 р.); прочитали низку лекцій з різноманітних питань українського раннього нового часу та національного державотворення XVII–XVIII ст. У 1995–1996 рр. відділ історії України середніх віків здобув гранти на розробку проектів Державного фонду фундаментальних досліджень «Ідея державності в суспільній думці та політичній практиці України XVI–XVIII ст.» та «Українська козацька держава у геополітичному просторі Центральної, Східної та Південно-Східної Європи (XVII–XVIII ст.)».

Рубіж нового тисячоліття колектив новістів академічного Інституту зустрів вагомими науковими здобутками. Накопичений за попередні роки значний досвід активного дослідження доби існування Української козацької держави другої половини XVII–XVIII ст., в результаті чого було розглянуто різні аспекти національного державного і культурного будівництва, становлення та розвитку політичної культури та генези національної свідомості українського суспільства, впливу геополітичного фактора на цивілізаційний розвиток українських земель, дозволив науковим співробітникам перейти від розв'язання внутрішніх питань еволюції українського історичного процесу до з'ясування його взаємопов'язаності з поступом європейської середньовічної та ранньомодерної цивілізацій. Вчені спробували неупереджено подивитися на те, як розвивався еволюційний процес на теренах України, в чому він був тотожним або відмінним від подібних процесів в інших європейських державах; розкрити механізми взаємодії внутрішніх і загальноєвропейських складових; показати, яким чином цивілізаційні європейські тенденції суспільного розвитку позначилися на генезі українського соціуму в цілому та його окремих стратах.

Протягом 1999–2005 рр. в Інституті історії України виконувалися науково-дослідні теми «Українське суспільство доби середньовіччя — початку нового

часу: політичні, соціальні, економічні, правові, міжконфесійні уявлення та ціннісні системи» та «Тенденції суспільно-духовного розвитку України у другій половині XVII–XVIII ст.: національний та загальноєвропейський контекст», результативність розробки яких забезпечувалася досить потужним науковим потенціалом. Комплексний підхід, запропонований колективом науковців, зробив виконання цих проектів надзвичайно сучасним і актуальним, оскільки вперше в українській історіографії було здійснено спробу представити український соціум як певну інтегровану соціальну цілісність, ґрунтовану на кращих традиціях національного державотворення та етнокультурного розвитку, набутих впродовж тисячолітньої історії українського етносу; показати, якими шляхами в минулому йшов його історичний розвиток; з'ясувати його місце і роль у формуванні відповідного мікроклімату в Центрально-Східному регіоні Європи на різних історичних етапах еволюції європейської цивілізації.

2006 р. в Інституті започатковується науково-дослідний проект «Політична та економічна структуризація українських земель за доби середньовіччя — раннього нового часу: господарські системи, моделі організації влади, політико-інституціоналістська практика», новістична складова якого знайшла свій вираз у постановці таких проблемних блоків, як соціально-політична модель Української козацької держави та її місце в політичній системі Європи другої половини XVII–XVIII ст.; рецепція українського цивілізаційного процесу раннього нового часу в українській історичній думці; центрально-східноєвропейський вектор в системі політичних зв'язків уряду Івана Мазепи; політичні орієнтації, ідеологічна спрямованість та модель організації соціальних виступів у XVIII ст.; Східна Україна як центр і фактор субрегіональних подій в XVI ст. тощо. Прикметно, що в ході його розробки вчені застосовували комплексні підходи та продемонстрували погляд на історичні події і явища національної історії як органічний фактор типових для європейської цивілізації раннього нового часу політичних, соціальних і господарських процесів. При цьому увага акцентувалася на перманентних трансформаціях механізму взаємодії політичних інституцій і соціально-економічних моделей в межах їх окремих складових; виявленні того окремішнього, що було характерним для суспільно-політичної та господарсько-економічної еволюції національного державного організму та українського ранньомодерного соціуму.

Другим проектом з ранньоновістичної проблематики, що розроблявся протягом 2006–2008 рр., стала науково-дослідна тема сектору досліджень проблем соціальної історії (його було створено на правах спеціалізованого центру при відділі історії України середніх віків і раннього нового часу у 2002 р., завідувач — доктор історичних наук В.М. Горобець) «Соціальні групи та стани України доби пізнього середньовіччя — раннього нового часу: стратифікація, статус, внутрішня і міжстанова мобільність, система ціннісних орієнтирів». В ході її розробки ставилося завдання віднайти нові підходи до моделювання картини соціальної взаємодії пізньосередньовічних і ранньомодерних соціумів; уточнити характер функціонування в Україні соціального на прикладі окремих суспільних страт. В епіцентр дослідницьких інтересів

виносилися завдання реконструкції ціннісної шкали і життєвих пріоритетів, а також принципів формування корпоративної солідарності окремих соціальних груп; соціальної корпорації та внутрішньої мобільності владної еліти Української козацької держави; соціальних орієнтирів українського духовенства тощо.

З січня 2009 р. в Інституті силами науковців відділу історії України середніх віків і раннього нового часу було розпочато розробку двох нових науково-дослідних тем — «Україна в середньовічному та ранньомодерному комунікативному просторі: національні та інтегральні виміри культурно-цивілізаційного діалогу» (науковий керівник — академік НАНУ В.А. Смолій) і «Влада та суспільство ранньомодерної доби у повсякденних практиках» (науковий керівник — професор В.М. Горобець).

В контексті першого проекту увага акцентувалася на з'ясуванні місця України в комунікативному просторі Євразії XVI–XVIII ст.; її здатності до міжцивілізаційного конструктивного діалогу; відтворенні її історичного образу в органічній єдності з еволюційними тенденціями в політичних, соціальних, етнокультурних та духовних формовиявах; показі тієї національної специфіки, що була і є характерною для її еволюції в суспільно-політичній, етнокультурній та економічній сферах.

Основними аспектами розробки другої теми стали: старшинська верства Гетьманату, влада і міський соціум в повсякденні XVII–XVIII ст.; повсякденне життя мирян Київської митрополії; вплив Реформації та Контрреформації на повсякденні практики суспільства тощо.

Реалізація цих проектів відкриває перед українськими дослідниками раннього нового часу реальні можливості для побудови науково виваженої моделі культурної, етнополітичної та соціально-економічної історії України в контексті її взаємодії з європейськими країнами, а також належними до ісламської цивілізації державами. При цьому пріоритетними виступають питання співвідношення загального і особливого в історико-культурному поступі й суспільно-політичній еволюції; показу усєї складності взаємодії двох цивілізаційних течій континенту; дослідженню взаємин та взаємовпливів народів на тлі поширення та адаптації до конкретних потреб кожного соціуму провідних культурно-цивілізаційних ідей, зокрема, чинності впливів, що виходили із Заходу, Сходу, Півночі, Півдня континенту, на Україну і українців. Акцент зроблений на проблемах, які дозволяють виявити загальне і особливе в процесах державотворення й національно-культурного розвитку України і ряду країн Європи та Азії; прослідкувати українсько-західноєвропейські та українсько-східноєвропейські політичні, економічні й духовно-культурні взаємини і суспільні рецепції на них на прикладі двосторонніх міжнародних зв'язків й узагальнити досвід міжнародних відносин за доби пізнього середньовіччя і раннього нового часу як на етапі їх мирного розвитку, так і у роки конфронтаційного протистояння народів і держав Євразії.

В центр дослідження винесено питання об'єднавчих тенденцій в суспільно-політичних проектах Правобережної та Лівобережної України у XVIII ст.;

структуризації основних соціальних груп населення Гетьманату; соціальної взаємодії страт українського ранньомодерного суспільства; історіософсько-історіографічних ракурсів осмислення становища України в суспільно-політичному та соціокультурному просторі Російської імперії; ролі лівобережного регіону козацької держави у дипломатичному протистоянні Росії та Речі Посполитої в останній чверті XVII ст., а Правобережної України — у міжнародних інтересах Варшави, Петербурга, Стамбула та Відня у XVIII ст. тощо.

У своїй реалізаційній частині праця над цими проектами вилилася у появу низки наукових розвідок, у яких вчені Інституту спробували переглянути, здавалося б, вже добре вивчені епізоди та події в історії України другої половини XVII–XVIII ст. та водночас віднайти у ній чимало незаповнених лакун. На особливу увагу, наприклад, в дослідженні політичного зрізу національного історичного процесу раннього нового часу заслуговує сучасне трактування комплексу питань, пов'язаних з українсько-російськими переговорами взимку — навесні 1654 р. Нові погляди науковців відображено, зокрема, у працях «Українсько-російський договір 1654 рр.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару)» (К., 1995); «Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія» (К., 2005); авторській розвідці Т.В. Чухліба «Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату» (К., 2003). В контексті розвитку піднятої проблеми дослідник запропонував своє бачення статусу Української козацької держави на міжнародній арені з позицій запропонованої ним теорії полівасалітету. Її основні положення викладено у працях «Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр.» (К. — Нью-Йорк, 2003; вид. 2-е, доопр. — К., 2005; вид. 3-є, доп. і доопр. — К., 2010); «Український гетьманат: проблема міжнародного утвердження» (К., 2007); «Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713)» (К., 2004); «Секрети українського полівасалітету: Хмельницький — Дорошенко — Мазепа» (К., 2011).

Полівасалітетна підлеглість у міжнародно-правовій системі розглядається науковцем, як своєрідний конгломерат «збереження елементів патримоніального права та переплетення феодално-династичних принципів з основами творення ранньомодерних держав у Європі»³³. Такий підхід дозволив йому виробити погляд на зовнішньополітичні акції нової української державної еліти як струнку систему добре продуманих і регульованих на найвищому рівні заходів, спрямованих на зміцнення й збереження державної незалежності України. Користуючись методом порівняльно-історичного аналізу, вчений довів, що в тогочасних політичних реаліях для ще незміцнілої держави пошуки опертя на значно могутніших захисників-сюзеренів були найбільш надійним шляхом власного утвердження на міжнародній арені, що наочно продемонстрував досвід Молдавії, Волощини, Трансільванії, Пруссії, ряду країн балканського регіону, державних утворень Північного Причорномор'я.

Разом з тим, багатовекторність міжнародної діяльності українських гетьманів викликала потребу в закріпленні результатів зовнішньополітичних акцій

системою міжнародно-правових договорів та інших нормативних документів, якими в ранньомодерну добу регулювалися міждержавні відносини. Аналіз правових шляхів врегулювання стосунків між європейськими країнами дозволив досліднику по-новому поглянути на проблему, зокрема, підписання Гадяцької угоди та її впливу на подальший перебіг українсько-польських відносин³⁴, а також переосмислити роль, яку відіграло українське козацтво у християнсько-мусульманському протистоянні XVI–XVII ст.³⁵

У 2004 р. вийшла друком монографія В.В. Станіславського «Запорозька Січ та Річ Посполита», присвячена недослідженій до цього сторінці українсько-польських відносин на початках гетьманування Івана Мазепи. Вченому вдалося зібрати й ґрунтовно опрацювати значний джерельний масив, який переважно ще не перебував у науковому обігу, і на його основі запропонувати власну оцінку досліджуваних подій. При цьому основна увага акцентувалася на причинах зміни ступеня активності у пошуках шляхів до політичної взаємодії між запорозьким козацтвом та варшавським двором на різних проміжках хронологічного часу між 1686 та 1699 роками. Автор дійшов висновку, що «спроби запорожців дістати протекцію Варшави варто розглядати насамперед як намагання знайти вихід із складної ситуації, а не як прагнення постійно бачити себе у складі Речі Посполитої»³⁶. З іншого боку, у намаганнях «Батурина перешкодити зносинам низового товариства з Польщею та правобережним козацтвом» простежувалися наміри «підпорядкувати Запорозьку Січ своїй владі»³⁷.

Незважаючи на існуючий нині численний масив літератури з проблеми діяльності урядів Української козацької держави на зовнішньополітичному поприщі, в дослідженні її окремих аспектів все ще продовжує залишатися чимало невідомих або не до кінця прочитаних сторінок. Однією з таких і по сьогодні вважається питання українсько-шведських відносин. Не вдаючись у подробиці, зазначимо: їх вивчення має свою власну історію і певну дослідницьку традицію. Як правило, при цьому увага науковців акцентувалася переважно на двох етапах в їхньому розвитку, а саме: добі Богдана Хмельницького та часах гетьманування Івана Мазепи. Натомість історики лише епізодично заторкували аспекти, пов'язані із підписанням зі Швецією Корсунського договору 1657 р. за Івана Виговського. І хоча ці питання в новітньому доробку новітніх Інституту ще не знайшли свого втілення в окремий науковий проект, все ж вже сьогодні можна говорити про напрацювання певних оригінальних підходів до їх розв'язання. Розглядаючи, зокрема, можливе укладення взаємовигідного українсько-шведського союзу, який намітився на початку 1657 р., вчені відзначають, що основною перешкодою в реалізації цих планів для українського уряду стала невизначена позиція Карла X, який «брав на себе лише розпливчасті зобов'язання щодо України»³⁸. Серед факторів, що спричинили такий поворот у відносинах двох держав, дослідники називають вагання шведського уряду щодо визнання України незалежною державою; певні територіальні претензії шведів на українські землі; зволікання із включенням західноукраїнських земель до складу козацької держави, політичні прорахунки шведського короля та трансільванського володаря тощо³⁹.

Іншою важливою, однак вельми поверхово дослідженою у закордонних українознавчих центрах, а на теренах України майже ігнорованою (як за імперською, так і радянською доби) проблемою українсько-шведської політичної взаємодії раннього нового часу залишається розвиток її поколінням так званих мазепинців. В новітній українській історіографії найбільш послідовно ця проблематика присутня в працях Т.В. Чухліба, котрий в контексті своїх наукових зацікавлень чимало уваги присвятив договорам зі шведським королем гетьмана в екзилі Пилипа Орлика. Ґрунтовний аналіз міжнародної ситуації в Центрально-Східній Європі в другій половині XVII–XVIII ст. та вивчення механізмів укладення в цей час міждержавних договірних актів дозволили вченому висловити припущення, що, по суті, у 1708 р. над Українським Гетьманатом було встановлено номінальний протекторат Шведського королівства, чинність якого фактично тривала до 1713 р.⁴⁰

В цілому слід зазначити, що проблема українсько-шведських відносин за доби раннього нового часу, яка на різних історіографічних етапах незмінно користувалася увагою науковців і має достатньо широкий інтерпретаційний спектр, водночас ставить багато запитань, пошуки відповідей на які утруднюються через обмежену репрезентативність джерельної бази. Зокрема, на сьогодні науці невідомі автентичні варіанти важливих договірних документів між суб'єктами відносин, що змушує вчених (шляхом зіставлення дотичних або більш пізніх стосовно певної події даних актових джерел, а також свідчень приватного походження, що часто мають присмак суб'єктивізації історичних реалій) лише здогадуватися про кінцеві їх наміри, призначення та вмотивованість тих чи інших акцій як з боку шведів чи українців, так і з боку інших, зацікавлених в спрямуванні відносин між Україною і Швецією у потрібне для них русло, сторін.

З початку 90-х років минулого століття саме випрацювані в силовому полі цієї інтерпретаційної моделі концептуальні підходи обумовили злам в характеристичних оцінках мазепинської доби в цілому та українсько-шведського зближення 1707–1709 рр. Однак в дослідженні тогочасних українсько-шведських відносин, попри вельми значний історіографічний доробок, і на сьогодні залишається чимало спірних питань. Таку ситуацію історики пояснюють не лише полярністю концептуальних підходів, а й знищенням (майже по слідах подій) значної частини офіційної документації як з українського, так і зі шведського боку, а також впровадженням в масову свідомість як обома контрагентами, так і їхнім супротивником — російським царем документації дезінформаційного призначення, що часто стає на заваді побудови адекватної реаліям історіографічної картини. Серед вчених Інституту продовжуються дискусії щодо датування початків активізації українсько-шведського переговорного процесу, його змісту, тієї ролі, яка відводилася у цих переговорах польській стороні, кінцевих намірів українського гетьмана і шведського короля, сприянню реалізації яких і мав, власне, прислужитися їх військово-політичний союз.

Варто також зазначити, що, звертаючи переважно увагу на окремі фрагменти цих взаємин чи відповідно підпорядковуючи пов'язану з їх вивченням

проблематику розв'язанню більш загальних проблем, вчені Інституту ще не надали читацькому загалу бачення всієї перспективи розвитку українсько-шведської взаємодії та її значення і впливів на конфігурацію сил і розвиток подій на міжнародній арені ранньомодерної Європи.

Слід зауважити, що і сьогодні залишається не до кінця з'ясованим питання ставлення до українсько-шведського переговорного процесу Запорозької Січі та мотивів переходу на бік І. Мазепи і Карла XII частини запорожців на чолі з К. Гордієнком. Певною мірою ця прогалина заповнюється в працях В.В. Станіславського. Проте недостатня висвітленість місця запорозького фактору певною мірою обмежує можливості щодо створення повноцінної реконструкції політичної ситуації в Україні наприкінці XVII — на початку XVIII ст., позначається на повноті уявлень про співвіднесення російського, польського та шведського векторів в політичних комбінаціях українського гетьмана.

Загалом у сфері дослідження міжнародних впливів на формування зовнішньополітичних доктрин українських урядів на новітньому історіографічному відрізку (як і за попередніх періодів) в комплексі проблематики зовнішньополітичних зв'язків Української козацької держави продовжує залишатися домінуючою проблема українсько-російських відносин, коріння перманентної актуалізації якої знаходиться як у площині суто академічного інтересу, так і прикладного застосування в поточній міждержавній практиці⁴¹. Прикметно, що у своїх студіях академічні вчені намагаються не лише простежити магістральну лінію розвитку стосунків між Україною і Росією у другій половині XVII–XVIII ст., а й досягнути їх суть, визначити основні тенденції та характерні вияви на окремих етапах. Так, з'ясовуючи місце московського напрямку у політичних планах Б. Хмельницького, науковці наголошують на тому, що орієнтація гетьмана на Російську державу обумовлювалася насамперед намаганням зберегти завойовану незалежність Української держави та забезпечити можливість її соборності в тій конкретній геополітичній ситуації, яка склалася навколо України на момент укладення українсько-російського договору, і лише як другорядні при цьому враховувалися такі фактори, як історична традиція, етнічна близькість двох слов'янських народів, православне віросповідання тощо.

Наявний на сьогодні доробок в царині дослідження українсько-російських міждержавних відносин в їхній хронологічній протяжності дозволяє стверджувати, що пріоритет тут, як і на попередніх етапах, впевнено перебрали на себе стосунки політичні. Разом з тим, важливим фактором, що суттєво впливає на характер співіснування будь-яких сусідніх народів, є взаємодія етнокультурна, взаємодія духовна. Саме тому, очевидно, не випадковим, а цілком закономірним виглядає той факт, що в міфотворчості спочатку імперських, а згодом радянських ідеологів поряд із міфом про Переяслав 1654 р. з незначним розривом у часі утверджується ще один міф — про зверхність «передової» російської культури над культурою українською, яка відповідно вдягається у шата провінційності, хуторянськості.

Високий культурно-духовний потенціал української ранньомодерної нації засвідчило нове фундаментальне видання з історії української культури другої

половини XVII–XVIII ст.⁴², в якому на широкому історичному тлі розкриваються внутрішні зв'язки і закономірності українського культурного процесу, його місце і роль у всесвітній культурно-історичній цивілізації. Перед науковцем же цей узагальнюючий том розкриває нові перспективи в дослідженні інтелектуального життя не лише Української козацької держави, а й самобутності культурно-духовного розвитку українських етнічних теренів, які в другій половині XVII–XVIII ст. продовжували залишатися поза її територіальним ареалом. Домінантою праці є ствердження, що вже на середину XVII ст., тобто добу Української національної революції, Україна, на відміну від свого політичного сусіда, жила повнокровним, досить розвиненим інтелектуальним життям. Життям самобутнім, проте чітко зорієнтованим на європейський культурно-духовний простір, що спостерігалось у всіх без винятку галузях — науково-освітній, архітектурно-мистецькій, музично-театральній, літературній, сфері матеріальної, нарешті — політичної культури. Причому, у розвитку всіх без винятку культурно-духовних формовиявів, які з середини XVII ст. спрямовувалися на утвердження національної самобутності та національної самоідентичності, вирішальну роль відігравав саме український елемент. Натомість (особливо з початку XVIII ст.) на російських кресах в культурно-духовній сфері спостерігалися дещо відмінні процеси, а саме почала формуватися, а на середину XVIII ст. набула свого утвердження культура імперська, ґрунтована не на російському, а на іноземному інтелекті. Наскільки позначилися ці явища на спробах розмити українську культуру в загальноімперській, наскільки значним був вплив українського інтелекту на культурний розвиток Російської імперії, наскільки українська інтелектуальна діаспора в Москві та Петербурзі впливала на політику державного апарату в культурній сфері — питання, які слід розв'язувати. Думається, що вчені Інституту звернуться до них в найближчій перспективі.

На початку 90-х років минулого століття Інститут історії України НАН України виступив ініціатором відновлення козакознавчих студій в Україні. Питання про недостатнє наукове вивчення історії української козащини неодноразово піднімалося на зініційованій вченими установи Міжнародній конференції «Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина» — першому після значної перерви великоформатному науковому форумі, що відбувся у Києві і Дніпропетровську у травні 1991 р.⁴³ По суті, саме цим заходом було надано поштовх активізації інтересу до козакознавчої проблематики в новітній українській історіографії.

Вагомий внесок в дослідження історії України за козацької доби зроблений започаткованими 1991 р. щорічними Всеукраїнськими історичними читаннями «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку». Своєрідними рубіжними віхами на цьому шляху стало проведення міжнародних наукових форумів, присвячених 500-річчю українського козацтва (травень 1991 р.), 400-літтю від дня народження Богдана Хмельницького (листопад 1995 р.), 350-літтю початку Національно-визвольної війни (травень 1998 р.) та підписання українсько-російської угоди 1654 р. (грудень 2004 р.).

Координаційна робота з організації вивчення історії українського козацтва з середини 90-х років зосередилася в структурному підрозділі Інституту — відділі історії України середніх віків і раннього нового часу, на базі якого з 1998 р. за рішенням дирекції Інституту і згідно з договором з ВАТ «Мотор-Січ» функціонує Науково-дослідний інститут козацтва, що у всеукраїнському масштабі об'єднав зусилля вчених, зацікавлених у всебічній науковій розробці історії та сучасних проблем української козаччини. Поряд з Київською робочою групою у його складі нині діють Дніпропетровське, Донецьке, Запорозьке, Нікопольське, Одеське, Черкаське та Чернігівське відділення. На посаді директора-організатора НДІК було затверджено Т.В. Чухліба. Основними завданнями Інституту козацтва стали публікація фундаментальних досліджень та створення науково-популярних праць з історії козацтва, об'єднання і координація зусиль вітчизняних та зарубіжних вчених, співпраця з різними установами і організаціями з метою здійснення спільних науково-дослідних програм, організація і проведення науково-теоретичних й науково-практичних конференцій, написання підручників, посібників, навчально-методичної і довідкової літератури, розповсюдження й популяризація праць з козацької тематики, читання лекцій, проведення семінарів, диспутів, бесід, круглих столів тощо. На сьогодні НДІК підготовлено і випущено друком низку наукових праць у започаткованій ним серії видань «Козацька спадщина», колективні праці «Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XV–XVIII ст.)», «Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII–XIX ст.», ряд індивідуальних монографій, підготовлено (у рамках Національної програми відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 роки) фундаментальне видання нарисів з історії українського козацтва. Ця праця вийшла друком у 2006–2007 рр. у Видавничому домі «Києво-Могилянська академія». Зважаючи на великий читацький попит, протягом 2010–2011 рр. видавництво пішло на її друге видання. По суті, на сторінках двотомника акумульовано весь творчий здобуток української історіографії в дослідженні козакознавчої проблематики, виявлено сучасні тенденції у формуванні наукових підходів, а також можливі пошукові перспективи. «Науковці, — зазначається в передмові до праці, — прагнули по-новому поглянути на проблему виявлення спільного й особливого у розвитку козацтва, об'єктивного й суб'єктивного, масового та індивідуального, провести історичні аналогії цього національного феномена з однотипними суспільними явищами в інших європейських країнах. Автори спробували поставити та знайти нові підходи щодо вирішення таких принципових питань, як проблема попередників українських козаків, їхнього генетичного зв'язку, наприклад, із таким суспільним типом слов'янської людності, як бродники; сукупність об'єктивних факторів, що зумовили появу козаччини; процес перетворення козацтва з явища побутового на окремий стан середньовічного суспільства зі своїми правами, особливим юридичним статусом; соціальна еволюція цього стану в суспільно-політичний феномен, що репрезентував собою якісно нові тенденції розвитку українського народу тощо»⁴⁴.

Вченими Інституту розв'язано багато вузькоспеціальних проблем з історії української козаччини. Так, традиційним блоком у сучасному козакознавстві, як

і на попередніх етапах, залишається дослідження початків його історії, еволюції козацтва в суспільний стан. Зокрема, на цих питаннях на зламі ХХ–ХХІ ст. зосередив свою увагу В.О. Щербак⁴⁵. Суб'єктності козацької України в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством в першій половині ХVІ ст. присвячено монографію Б.В. Черкаса⁴⁶. Автор підкреслив роль української козащини в конфлікті Литви і Криму, вплив українського фактора на стосунки східно-європейських країн. На його думку, козацтво першої половини ХVІ ст. стало «черговим варіантом колонізаційного руху осілого населення України на південь»⁴⁷. Вивченню козацьких повстань кінця ХVІ — першої половини ХVІІ ст. присвячені монографічні дослідження С.А. Леп'явка⁴⁸ та В.О. Щербака⁴⁹, в яких розглядаються причини польсько-козацьких конфліктів, вплив козацьких рухів на суспільну свідомість. Зокрема, на думку С.А. Леп'явка, значення козацьких війн 1591–1596 рр. для українського козацтва полягало в тому, що саме на цьому етапі воно «вперше піднялося на відкриту соціально-станову боротьбу, реально підкорило своїй владі значну частину території України, почало діяти на міжнародній арені як самостійний суб'єкт військово-політичних відносин, вступило у збройний конфлікт з державною владою Речі Посполитої. Війни кінця ХVІ ст. відкривали період понад сторічного козацько-польського протистояння, вершиною якого стала Визвольна війна українського народу. Їх дослідження дозволяє глибше зрозуміти, чим було козацтво на початку козацької епохи історії України, чому його вузько становою боротьба, яка розпочалася з дрібних локальних конфліктів, з часом переросла у загальнонародний рух проти польського панування, чому саме козацтво змогло акумулювати в собі енергію цілого народу»⁵⁰. В.О. Щербак в свою чергу підкреслював, що у ході повстань 20–40-х років ХVІІ ст. поряд з соціальними вимогами чітко простежувалися завдання вирішення етнополітичних питань⁵¹.

У своїй докторській дисертації С.А. Леп'явко приділив увагу зовнішньополітичній діяльності українського козацтва на важливому етапі його еволюції, коли козацтво почало виступати на міжнародній арені як самостійний військово-політичний фактор⁵². Підвівши під своє дослідження ґрунтовну джерельну базу, вчений розглянув участь козацтва у війнах Великого князівства Литовського і Речі Посполитої з Московським князівством, Кримом, Туреччиною та Молдавією, спроби козацтва налагодити дипломатичні контакти з урядами європейських країн у другій половині ХVІ ст. Дослідник дійшов висновку, що важкі умови прикордоння та втрата контролю над цим регіоном з боку польських урядових структур сприяли не лише суб'єктивізації козацтва, а й виробленню останнім альтернативних державним владних інституцій. «Організаційні структури козацької влади, — зазначав він, — виростили з військової організації козацтва, а правові засади формувалися на основі традицій прикордоння. Запропонована козацтвом модель впорядкування суспільства виявилася найбільш життєздатною в умовах Придніпров'я, що й забезпечило її поступове поширення та майбутню перемогу. Необачно знехтуване будівничими Речі Посполитої, українське козацтво стало нарижним каменем, який покладено у фундамент української державності»⁵³.

Значна увага дослідників сконцентрована сьогодні на дослідженні військової діяльності та воєнного мистецтва української козащини. Зокрема, окремі аспекти цієї в цілому недостатньо вивченої проблеми розкрито в студії, присвяченій стратегії і тактиці воєнної доктрини гетьмана Війська Запорозького Петра Сагайдачного⁵⁴ та у великому монографічному дослідженні П.М. Саса, присвяченому участі запорозьких козацьких полків у польсько-московському збройному конфлікті 1617–1618 рр.⁵⁵ Цим же науковцем розкриті цікаві сторінки в ретроспекції історії створення герба Війська Запорозького⁵⁶, а також підготовлено велику працю з історії Хотинської війни 1621 р.⁵⁷, в якій на широкій джерельній базі розглянуто причини, перебіг та наслідки воєнного протистояння між Османською імперією та Річчю Посполитою у першій половині XVII ст. Значну увагу автор приділив висвітленню відносин між запорозьким козацтвом і урядовими структурами Корони; розглянув стратегію та воєнне мистецтво українських козаків у морській війні літа 1621 р. та у Хотинській битві. В праці Т.В. Чухліба простежене козацьке коріння відомого українського письменника Миколи Гоголя⁵⁸. Козацькій добі присвячено і одну із останніх монографій В.М. Горобця «Україна від козацької реформи Баторія до здобуття Сагайдачним Кафи». Візію польських істориків XVI–XVII ст. на запорозьке козацтво відтворено у монографії Д.С. Вирського⁵⁹.

Разом з тим, на зламі XX–XXI ст. працями науковців Інституту започатковується дослідження нетрадиційного для попереднього часу блоку питань, пов'язаних з історією політичної культури українського козацтва. Першою ґрунтовною студією з цього циклу стала монографія П.М. Саса «Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.)», яка вийшла друком у видавництві «Либідь» у 1998 р. У ній вперше в українській історіографії в теоретичному і конкретно-історичному аспектах розглядаються (поряд з іншими категоріями населення) політичні позиції, орієнтації і система цінностей українських козаків, формування їх політичної самосвідомості, діяльна спрямованість політичної культури українського козацтва. На думку автора, «Військо Запорозьке історично постало як специфічне соціальне утворення, що поєднувало в собі риси військової спільноти, політичного і соціального інституту», якому «були властиві такі культурні й цивілізаційні елементи, як козацьке право, звичаї і традиції, система цінностей, самоврядування, військова структура, специфічна економічна основа та певна територіальна “приписаність”»⁶⁰. Вчений детально зупинився на розкритті інституціоналістського механізму козацької ради, виявив вразливі місця козацької демократії, показав лицарську орієнтацію політичної самосвідомості запорозької спільноти, юридичні підстави угод про лицарську службу, виявив ціннісні обґрунтування та політичні орієнтації запорожців. Значна увага на сторінках праці приділена таким питанням, як обґрунтування ідеології політичного сепаратизму Війська Запорозького, з'ясування його політичних відносин з православною ієрархією, визначення ролі православної орієнтації в його політичній культурі тощо. На думку дослідника, політичний сепаратизм запорожців «зводився... до незалежних від центрального уряду політичної

практики, воєнних і дипломатичних акцій»⁶¹, «усвідомлення козаками власної політичної правосуб'єктності, чуття політичної тотожності й окремоті, які виразно проявилися в політичній культурі запорожців до середини XVII ст., з початком Визвольної війни трансформувалися в глобальну сепаратистську політичну орієнтацію»⁶². Перу П.М. Саса належать також і інші студії з історії політичної культури запорозьких козаків, зокрема, розділ «Субкультура військових канцеляристів» в уже згадуваній книзі з історії ментальності та національної свідомості «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу» та відповідний розділ у т. 3 «Історії української культури».

Вихованцем наукової новістичної школи академіка НАН України В.А. Смолія О.К. Струкевичем започатковане дослідження формування політико-культурних орієнтацій козацької старшини наприкінці XVII — у XVIII ст.⁶³ У своєрідній класифікації цінностей, що набувають поширення у цей час в свідомості українського суспільства, науковець виділяє перевагу республіканських орієнтацій над монархічними (що пояснюється питанням «про характер легітимації влади гетьмана та про порядок формування вищих державних органів»); обґрунтування ідеї розділення законодавчої і судової влади; старшинської нобілітації; намагання встановити рівновагу між центральними та місцевими владними структурами; сприйняття місця і ролі законів у житті суспільства; зверненість у майбутнє через культ минулого; культивування знань; віру в можливість перетворення життя на засадах розуму; патріотизм, жертвування особистими інтересами на користь суспільних. Безсумнівною перевагою названої розвідки є те, що автор пов'язує еволюцію системи ціннісних орієнтацій українського суспільства у другій половині XVIII ст. не лише із дією внутрішніх чинників, але й з загальноєвропейськими політико-культурними процесами, зокрема, впливом ідей європейського просвітництва.

Останнім часом молодими кандидатами історичних наук В.В. Кононенко, А.М. Бовгирею та доктором історичних наук Т.В. Чухлібом ведуться перспективні пошуки в напрямі дослідження інтелектуальних соціально-політичних проектів козацької старшини кінця XVII–XVIII ст.⁶⁴

Все більшого поширення набуває відтворення минулого української козаччини засобами спеціальних історичних дисциплін. Питому вагу серед них посідають генеалогічні розвідки В.В. Томозова⁶⁵. Дослідженню традицій козацької геральдики та козацького прапорництва присвячує свої наукові розвідки Ю.К. Савчук⁶⁶. Над історичною реконструкцією козацьких зброї та одностроїв плідно працюють Д.В. Тоїчкін⁶⁷ та Є.В. Славутич⁶⁸. Інтенсивно досліджуються матеріальні пам'ятки козацької доби, козацький іконопис. Абсолютно унікальними зразками відтворення української історії методом ілюстрування стало видання фотоальбому «Україна — козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах» (К., 2004). Поширення сьогодні також набуває козакознавча регіоналістика, відтворення козацької історії методами джерелознавства та історіографії.

В цілому для козакознавчих студій науковців Інституту характерний достатньо широкий проблемно-хронологічний діапазон, який не обмежує дослід-

ників у виборі як методик, так і форматів створюваних наукових праць. Пріоритетними при цьому залишаються проблеми походження та станової еволюції українського козацтва; козакознавчого фактора у національно-визвольних рухах українців на зламі середньовіччя та раннього нового часу; міжнародних аспектів діяльності українського козацтва; розбудови Української козацької держави та її місця в політично-державних структурах Європи; дослідження політичної культури козацької старшини та її взаємозв'язку з формуванням суспільної свідомості української ранньомодерної нації.

У контексті вивчення політичної історії ранньомодерної України у XXI ст. створюються праці, присвячені формуванню у цю добу національної політичної системи⁶⁹, взаємодії/протистояння владних структур та суспільства⁷⁰, відносин між органами офіційної влади у містах та представництвом місцевого самоврядування⁷¹. Досліджується процес формування дипломатичної служби в козацькій Україні⁷².

Доволі цікаві розробки з'являються в галузі історичної топографії та регіоналістики⁷³. Наприкінці 90-х років XX ст., по суті, започатковується такий напрям студіювання, як грецька громада в ранньомодерній Україні⁷⁴.

На жаль, слід зазначити і той факт, що на сьогодні в українській історичній науці на маргінесі виведено традицію дослідження соціально-економічних процесів, започатковану ще в другій половині XIX ст. і розвинену (щоправда, із значними деформаціями — слідством все тієї ж ідеологічної міфотворчості) за радянських часів. Тим не менше, вже в кінці XX — на початку XXI ст. українськими науковцями було зроблено ряд цікавих спостережень стосовно специфіки і самобутності розвитку економіки Української козацької держави та тих негативних явищ, які породила в цій сфері економічна політика російського царату, спрямована, особливо від початків реформаторської діяльності Петра I, на підрив і поступове нівелювання національної української соціально-економічної моделі, витвореної у роки революції й зорієнтованої на західно-європейські господарсько-економічні системи нового часу. Звернення уваги на студіювання в царині українсько-російських соціально-економічних стосунків постпереляславської доби з позиції сучасного історіописання може дати цікаві і надзвичайно повчальні результати. З іншого боку, з'ясування місця і ролі ранньомодерної України в господарсько-економічній системі Центрально-Східного регіону Європи навряд чи можливе без поглибленого дослідження специфіки соціально-економічного розвитку українського Правобережжя та західноукраїнських теренів, який відбувався під впливом факторів, дещо відмінних від тих, які діяли в кордонах України-Гетьманщини.

Останнім часом в Інституті історії України НАН України спостерігається певне поживлення в царині студіювання економічно-господарського комплексу ранньомодерної України, господарського життя тогочасного соціуму та формування моделей соціально-економічного розвитку окремих територіальних ареалів в XVI–XVIII ст. Помітними віхами на цьому шляху стала поява розвідок А.В. Блануци «Земельні володіння волинської шляхти у другій половині XVI ст.» (К., 2007) та О.І. Гуржія «Український хутір XV–XVIII ст.: історичний

нарис» (К., 2007), а також написана у співавторстві з професором Кіровоградського національного технічного університету В.М. Орликом праця цього ж вченого «Оподаткування сільського населення України (XVII — середина XIX ст.» (Черкаси, 2011). Своєрідним підсумком напрацювань сучасних науковців у сфері дослідження економічного зрізу українського історичного процесу, а водночас оприлюдненням нових концептуальних підходів, зокрема, до розвитку української господарсько-економічної сфери в XVI–XVIII ст. стала реалізація двотомного історико-економічного дослідження «Економічна історія України» (К., 2011).

Наприкінці XX — у першій половині XXI ст. піднято і досліджено також низку важливих проблем соціальної історії. Зокрема, О.І. Гуржієм розглянуто соціальну структуру селянства Лівобережної та Слобідської України, становлення купецького стану та податних категорій населення України в XVII–XVIII ст.⁷⁵ Соціальне становище селян та їх господарство, а також участь у масових соціальних і національно-визвольних рухах доби відбито на сторінках двотомника «Історія українського селянства» (К., 2006). Започатковану В.В. Панашенку у середині 90-х років традицію дослідження соціальної еліти Гетьманщини продовжив В.В. Горобець⁷⁶.

Помітно актуалізувалося і дослідження ранньоновітньої проблематики у працях, присвячених перебуванню України у складі Великого князівства Литовського. Зокрема, віхами на цьому напрямі стала поява таких монографічних видань, як «“Абыхмо держали подле права их земли” (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.» (К., 2009) Д.П. Ващука; т. 3 «Від Батієвої навали до Люблінської унії» (К., 2009) фундаментального проекту Україна: хронологія розвитку». Ранній новий час присутній і у присвячених польсько-литовській добі працях О.В. Русіної «Україна під татарами та Литвою» (К., 1998) та «Студії з історії Києва та Київської землі» (К., 2005), на сторінках колективної монографії «Україна і Литва в XIV–XVI століттях: Політико-правові та соціально-економічні аспекти» (Луцьк, 2011).

Велике значення з кінця 80-х років минулого століття надавалося також археографічній роботі, метою якої була підготовка до видання важливих джерел з історії середньовічної України та перевидання пам'яток вітчизняної історіографії. Зокрема, за ці роки було перевидано праці Гійома Левассера де Боплана «Опис України» (К., 1990), Д.І. Яворницького «Історія запорозьких козаків» у 3-х томах (К., 1990–1991), М.С. Грушевського «Очерки истории украинского народа» (К., 1990), О.Я. Єфименко «История украинского народа» (К., 1990), видано збірники документів «Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.» (К., 1989) та «Торгівля на Україні. XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина» (К., 1990) з відповідним науковим апаратом і розлогими вступними частинами.

Інтенсивна археографічна робота в Інституті продовжувалася і надалі. Так, у 90-х роках українському загалу було повернуто фундаментальну 10-томну працю М.С. Грушевського «Історія України-Руси» (К., 1991–1998), твори

В.К. Липинського «Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті» (Філадельфія, 1991), О.О. Рігельмана «Літописна сповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» (К., 1994), Д.І. Яворницького «Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний» (Дніпропетровськ, 1991), Д.М. Бантиш-Каменського «История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства» (К., 1993), Д.І. Багалія «Нариси історії України» (К., 1994), О.П. Оглоблина «До питання про автора “Истории Русов”» (К., 1998) тощо. За безпосередньої участі науковців відділу історії України середніх віків і раннього нового часу було видано «Хроніку з літописців стародавніх» Ф.Софоновича, «Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.», «Реєстр Війська Запорозького 1649 р.», «Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657». В Інституті було підготовлено і видано документальні збірки «Грецький Схід і Україна: листи грецького духовенства XVIII ст. у фондах Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України» (К., 1994). До річниці підписання українсько-російської угоди 1654 р. вийшло видання «Переяславська рада очима істориків, мовою документів» (К., 2003). За підтримки Інституту у 2007 р. побачила світ підготовлена до друку Ю.А. Мициком «Хроніка Європейської Сарматії» О. Гваньїні.

В.В. Станіславський у 1996 р. підготував до друку збірник документів «З епістолярної спадщини Івана Мазепи». Згодом його плідна робота щодо виявлення невідомих джерел з доби гетьманування цього володаря булави вилилася у появу двох томів «Листів Івана Мазепи» (К., 2002; 2010), в яких заторкується багато найрізноманітніших аспектів української історії за 1687–1700 рр. По суті, самостійні авторські дослідження в мазепинській добі становлять і розгорнуті передмови до цих томів. Цікаву документальну розробку «Девоційне віршування рубезу XVI–XVII ст.» підготував В.Є. Зема. Ним у співавторстві з С. Зінченко та В. Фріс також укладений реєстр і тексти українських пам'яток XV–XVII ст., що зберігаються у фондах наукових бібліотек Петербурга. У рамках спільного українсько-литовського проекту 2010 р. вийшла 22 книга Литовської Метрики. Її упорядниками виступили А.В. Блануца та Д.П. Вашук. На черзі — поява друком чергової, 23 книги цієї синтезної документальної пам'ятки.

Унікальним археографічним проектом, в якому об'єдналися зусилля представників декількох соціогуманітарних галузей, стало видання «“Пакти і Конституції” Української козацької держави (до 300-річчя укладення)», яке вийшло друком влітку 2011 р. у львівському видавництві «Світ». Віднайдення київськими архівістами українського оригіналу пам'ятки та проведені у ході підготовки праці глибокі міждисциплінарні дослідження дали змогу переглянути усталені підходи та запропонувати нову її класифікацію.

Новісти Інституту прикладають чимало зусиль для того, щоб адаптувати накопичений запас знань до потреб вузівської та шкільної освіти, беручи участь у підготовці підручників, а також навчально-методологічної літератури. Зокрема, в цьому аспекті, без сумніву, заслуговує на увагу навчальний посібник П.М. Саса, повністю присвячений ранньоновій добі, «Історія України XVI–

XVIII ст.» (Львів, 2001). Прикладом використання для поширення інформації з української історії раннього нового часу такої форми наукової продукції, як науково-довідкова література, наочно слугують т. 4 вже згадуваної багатотомної праці «Україна: Хронологія розвитку», який має назву «На порозі нового часу» (К., 2009); підготовлений В.Ф. Верстюком, О.М. Дзюбою та В.Ф. Репринцевим хронологічний довідник «Україна від найдавніших часів до сьогодення», який неодноразово передавався з відповідними доповненнями; «Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X — середина XVII ст.» (К., 1998), укладений О.М. Дзюбою та Г.І. Павленко; «Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності» (К., 1994) В.А. Смолія та В.С. Степанкова; «Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.» (К., 2005), упорядником якого виступив А.В. Блануца, тощо. Починаючи з 1997 р., вчені-новісти активно включилися у виконання масштабного загально-інститутського проекту — підготовку багатотомної «Енциклопедії історії України», в якій обсяг статей з тематики раннього нового часу становить приблизно третину від загального обсягу кожного тому.

Разом з тим, ми далекі від того, щоб стверджувати, що вибудований протягом двох останніх десятиліть в наукових проектах ряд пріоритетів виключає можливість інших проблемних варіацій в дослідженні цивілізаційних процесів в Україні за доби раннього нового часу.

«Історик має право і зобов'язаний, користуючись методами, які притаманні його науці, скласти власне судження про те, яким є правильне рішення будь-якої проблеми, яка постає перед ним у процесі його праці»⁷⁷, — зауважив кілька десятиліть тому британський історик і філософ Р. Коллінгвуд. Сьогодні європейський історіографічний простір дощенту заповнений найрізноманітнішими науковими доктринами і концепціями, плюралістичними думками і поглядами, які то мирно уживаються, то починають конкурувати між собою, при цьому не завжди позитивно позначаючись на загальному стані історичної науки. Але будь-який досвід, несе він у собі позитив або негатив, не дозволяє думці вченого застигати на досягнутому рівні. Він стимулює до активного пошуку, відкриває нові творчі горизонти.

В сучасній історіографії напрацьовані унікальні методики як в традиційних наукових напрямках (як-то політична, соціальна, економічна історія), так і в дослідженнях ментальної та інтелектуальної сфер, історії повсякдення, історії довкілля, усної історії, в локальних, регіональних, гендерних студіях. В кожній із них створені справжні шедеври (здебільшого у рамках дослідження європейського раннього нового часу), які дають невичерпний матеріал для наслідувань та пошуку нових, інваріантних рішень. Зокрема, накопичений значний досвід у вивченні процесів ранньомодерного націо- і державотворення, революцій ранньомодерної доби, економічних і соціальних зламів у європейських ранньомодерних суспільствах, випрацьовано нові підходи до подієвої історії, новий європейський гранднатив.

Творчо засвоювати цей досвід і адаптувати до умов національної історіографічної традиції, вдосконалювати його і віднаходити нові варіативні

можливості у прочитанні українського раннього нового часу, працювати як у площині історичної практики, так і на рівні теоретичного синтезу — єдино плідний шлях для сучасної української новістики. Тільки таким шляхом можливе створення найбільш наближених до реалій свого часу наукових моделей національної історії, її дійсно повноцінне вписання в цивілізаційний поступ людства, як, до речі, і суттєве коригування, із врахуванням української складової, існуючої історіографічної картини цього поступу.

Сукупність індивідуальних бачень на процеси минулого, що формується через напрацювання кожного вченого-історика, відкриває реальну можливість наблизитися до створення адекватної часовій ретроспективі історичної реконструкції. Саме такий підхід закладений в основу творчої роботи наукового колективу Інституту історії України. Академічні вчені, залучивши широку джерельну базу, спробували запропонувати українському загалу новий образ ранньомодерної України в сукупності його соціальних, політичних, економічних, правових та культурно-духовних формовиявів, їх модифікаційних трансформацій, обумовлених як специфікою перебігу цивілізаційного процесу на українських теренах, так і європейськими та азійськими цивілізаційними впливами.

За масивом залученого до наукового обігу фактичного матеріалу та спробами (усупереч тотальному тиску на історичну науку) зреалізувати, зокрема, в зрізах соціальної та економічної, меншою мірою — політичної та культурної історії, цікаві наукові задуми назавжди внесений в доробок Інституту інтелектуальний багаж новістів радянської доби. На сторінках реалізованих на зламі ХХ–ХХІ ст. наукових проєктів узагальнено (в межах сучасних історіографічних можливостей) історичний досвід генези та еволюції на національному ґрунті поліваріантних економічних і політичних систем, моделей господарювання та організації влади, виявлено їх модифікаційні трансформації, визначено локальну специфіку і її взаємопереплетення з тенденціями загально-континентального масштабу. Вчені установи започаткували в своїй дослідницькій практиці дослідження ментально-свідомісної сфери побутування українського ранньомодерного соціуму; формовиявів його духовності, культурно-інтелектуального життя; співвідношення етнічного і національного, загальноукраїнського з регіональною специфікою тощо.

В цілому на сучасному історіографічному етапі у вивченні національного історичного процесу раннього нового часу вчені Інституту продемонстрували не лише широкий спектр постановочної проблематики, досить велику амплітуду інтерпретаційних можливостей, а й свою спроможність вільного користування методологічною базою історичної науки. В їх дослідній практиці знайшли застосування як позитивістський, так і цивілізаційний та культурно-антропологічний підходи, ведення пошукової роботи у межах методик суміжних з історичною наукою соціогуманітарних галузей, що дозволяє відтворювати історичний процес в комплексі взаємопов'язаних складових на макрота-мікрорівнях, водночас застосовуючи широкі узагальнення та заглиблюючись у світ нетипового, унікального. Неупередженість підходів до розв'язання

накреслених завдань, застосування сучасних методик та методів евристичної роботи, залучення корпусу нововіднайдених джерел та європейського історіографічного доробку дозволили вченим Інституту виробити ряд нових підходів та висловити цікаві, разом з тим науково виважені погляди на український ранній новий час і не лише розробити загальну концепцію дослідження цієї епохи, а й представити її невід'ємною важливою складовою сучасного національного історичного проекту в його концептуальному, подієвому, джерелознавчому, історіографічному, археографічному вимірах.

¹ Білокінь С. Становище історичної науки в Україні // Український історик. — 1990. — № 1–4; Його ж. Чи маємо ми історичну науку // Літературна Україна. — 1991. — 5 січня; Дашкевич Я. Стан української історичної науки та завдання Наукового товариства ім. Т. Шевченка // Дашкевич Я. Україна вчора і нині. — К., 1993; Сльченко Ю.Н. Важливі завдання вивчення історичної спадщини // Укр. іст. журн. — 1988. — № 8; Забужко О. Деміфілогізація історії // Слово і час. — 1990. — № 3; Коваль М.В. Завдання «Українського історичного журналу» в процесі перебудови історичної науки // Укр. іст. журн. — 1988. — № 8; Лукін І. Основні напрями перебудови // Укр. іст. журн. — 1888. — № 8; Про хід перебудови в інститутах Секції суспільних наук Академії наук УРСР // Укр. іст. журн. — 1987. — № 5; Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Укр. іст. журн. — 1990. — № 11; Санцевич А. Нові вимоги до методики історіографічних досліджень // Укр. іст. журн. — 1988. — № 8; Сарбей В. Проти войовничого нігілізму в історичній науці часів перебудови // Українська історична наука на порозі XXI століття. Харківський історіографічний збірник. — Вип. 2. — Харків, 1997; У пошуках історичної правди («круглий стіл») // Укр. іст. журн. — 1991. — № 10; 1992. — № 2; та ін.

² Филошкин А.И. «Постмодернистский вызов» и его влияние на современную теорию исторической науки // Топос. — Минск, 2000. — № 3. — С. 67–78.

³ Див., наприклад: Анкерсмит Ф. Историография и постмодернизм // Современные методы преподавания новой и новейшей истории. II семинар «Методология и средства современного исторического исследования». — М., 1996; Ankersmith F. The Origins of Postmodernist Historiography // Historiography between Modernism and Postmodernist (Contributions to the Methodology of Historical Research). — Amsterdam–Atlanta, 1994; Appleby J., Yant L., Jacob M. Telling the Truth about History. — New-York–London, 1994; Iggers G. Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. — Hanover, 1997; Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. — Вип. 2. — М., 1982; «Постмодернистский вызов» и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Ренина Л.П. Новая историческая наука и социальная история. — М., 1998; Ricard J. Fakten und Fiktionen. Über die Grundlagen historischer Erkenntnis. — Frankfurt–New-York, 1998; та ін.

⁴ Детальніше про це див.: Шемякин Я.Г. Проблема цивилизации в советской научной литературе 60–80-х годов // История СССР. — 1991. — № 5; Искендеров А.А. Историческая наука на пороге XXI века // Вопросы истории. — 1996. — № 4; та ін.

⁵ Цит. за: Оноприенко В. Науковедение: поиск системных идей. — К., 2008. — С. 64.

⁶ Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII — початок XX століття). — К., 2000. — С. 118.

⁷ Козут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004. — С. 299.

⁸ Докладно про це див.: *Kocka J. Das östliche Mitteleuropa als Herausforderung für eine vergleichende Geschichte Europas // Zeitschrift für Ostmitteleuropa Forschung.* — 2000. — Bd. 49. — № 2; *Le Goff I. Europa bauen // Schulze H. Stadt und Nation in der europäischen Geschichte.* — München, 1999; *Исламов Т.М. Европейские историки о европейской истории // Новая и новейшая история.* — 2003. — № 5; та ін.

⁹ Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. — К., 2001. — С. 177.

¹⁰ Горобець В.М. Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки. Історіографічні традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). — К., 1995. — С. 15.

¹² Там само. — С. 3.

¹³ Там само. — С. 11.

¹⁴ Там само. — С. 34.

¹⁵ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція середини XVII ст.: Проблеми, пошуки, рішення. — К., 1999; *Їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)* — К., 2009.

¹⁶ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція середини XVII ст.: Проблеми, пошуки, рішення. — С. 83–84.

¹⁷ Там само. — С. 87.

¹⁸ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 314.

¹⁹ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 2009.

²⁰ Наприклад, нам відома лише пізніша полеміка на сторінках праць: *Гриценко О. Архетипний володар (Богдан Хмельницький) // Герої та знаменитості в українській культурі.* — К., 1996; *Яковенко Н. Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького // Сучасність.* — 1995. — № 12; *Її ж. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд.* — К., 2000. — Вип. 3. Див. також: *Степанков В. 1648 рік: початок української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* — Вип. 3. — К., 2003.

²¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993; 2-ге вид. — К., 1995.

²² *Сас П.М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки.* — К., 2006.

²³ *Гуржій О.І. Гетьман Іван Скоропадський.* — К., 1998; *Гуржій О.І., Ресніт О.П. Від гетьмана до гетьмана: рід Скоропадських в історії України.* — К., 2011.

²⁴ *Горобець В. Павло Полуботок.* — К., 2007.

²⁵ *Чухліб Т. Петро Дорошенко.* — К., 2007.

²⁶ *Чухліб Т. Пилип Орлик.* — К., 2008.

²⁷ Панащенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). — К., 1997; Горобець В.М. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К., 2000; Чухліб Т.В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVIII ст.). — К., 1996.

²⁸ Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби: друга половина XVII–XVIII ст. — К., 1986.

²⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.

³⁰ Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. — К., 1991.

³¹ Сас П.М. Витоки українського націотворення. — К., 2010.

³² Там само. — С. 5–6.

³³ Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К. — Нью-Йорк, 2003. — С. 14.

³⁴ Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті — початок 1680-х рр.). — К., 2008.

³⁵ Чухліб Т. Козаки та Яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. — К., 2010.

³⁶ Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. — К., 2004. — С. 210.

³⁷ Там само. — С. 212.

³⁸ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — С. 452.

³⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — С. 453, 458, 471; Гурбик А.О. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип. 7; Його ж. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) // «Истину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. — Т. 2. — К., 2004; Його ж. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Богдана Хмельницького (1656–1657) // Укр. іст. журн. — 2008. — № 5; та ін.

⁴⁰ Чухліб Т. Гетьмани і монархи... — С. 338.

⁴¹ Див.: Смолій В.А. Переднє слово // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: 3б. наук. праць. — К., 2003. — С. 6.

⁴² Історія української культури: У 5-ти томах. — Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. — К., 2003.

⁴³ Див.: Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ–Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.): У 3-х вип. — К., 1993.

⁴⁴ Смолій В.А. Феномен українського козацтва (замість передмови) // Історія українського козацтва: нариси у двох томах. — Т. 1. — К., 2006. — С. 16.

⁴⁵ Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV–XVII ст.). — К., 2000.

⁴⁶ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). — К., 2006.

⁴⁷ Там само. — С. 244.

⁴⁸ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996.

- ⁴⁹ Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. — К., 1986.
- ⁵⁰ Леп'явко С. Назв. праця. — С. 5.
- ⁵¹ Щербак В. Назв. праця. — С. 102.
- ⁵² Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999.
- ⁵³ Там само. — С. 199–200.
- ⁵⁴ Гуржій О., Корнієнко В. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. — К., 2002.
- ⁵⁵ Сас П.М. Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). — Біла Церква, 2010.
- ⁵⁶ Сас П.М. Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. — К., 2010.
- ⁵⁷ Сас П. Хотинська війна 1621 року. — К., 2011.
- ⁵⁸ Чухліб Т. Козацьке коріння Миколи Гоголя. — К., 2009.
- ⁵⁹ Вирський Д. «Дискурс про козаків» (Характеристика українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI — середини XVII ст. — К., 2005.
- ⁶⁰ Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 106.
- ⁶¹ Там само. — С. 161.
- ⁶² Там само. — С. 174.
- ⁶³ Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини: інтегральний погляд на проблему. — К., 2002.
- ⁶⁴ Кононенко В.В. Суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини (кінець 80-х років XVII ст. — кінець 60-х років XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2010; Бовгуря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст.: Списки та редакції творів. — К., 2010; Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року. — К., 2011.
- ⁶⁵ Томозов В.В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII — початок XXI ст.). — К., 2006.
- ⁶⁶ Савчук Ю.К. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). — К., 2006; Його ж. Клейноди славного Війська Запорозького Низового (музейні студії). — К., 2007.
- ⁶⁷ Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. — К., 2005.
- ⁶⁸ Славутич С.В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформічне дослідження: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2008.
- ⁶⁹ Смолій В., Степанков В. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. — К., 2008; Політична система для України: Історичний досвід та виклики сучасності. — К., 2008; Історія українського парламентаризму: Від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення. — К., 2010.
- ⁷⁰ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату; дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2009; Нариси історії державної служби. — К., 2008 та ін.

⁷¹ Білоус Н. Київ наприкінці XV — в першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування. — К., 2008.

⁷² Див. відповідні розділи у праці: Нариси з історії дипломатії в Україні. — К., 2001.

⁷³ Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVII — початку XIX ст. — К., 2003; Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. — К., 2004; та ін.

⁷⁴ Бацак Н.І. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII–XIX ст.). — К., 1998; Терентьева Н.А. Греки в Украине: Экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). — К., 1999; Якубова Л.Д. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 — початок 30-х років XX ст. — К., 1999; Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст.: Історико-біографічні нариси. — К., 2001; та ін.

⁷⁵ Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1994; Його ж. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. — К., 2004; Його ж. Податне населення України XVII–XVIII ст.: Нариси з історії та статистики. — Черкаси, 2009.

⁷⁶ Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: Стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001.

⁷⁷ Коллінгвуд Р. Идея истории. Автобиография. — М., 1986. — С. 244.